

کتیبه‌های پاسارگاد در دوره اسلامی

محمدصادق میرزا ابوالقاسمی

چکیده

بقایای مسجد و کاروانسرای از قرن هفتم و هشتم هجری، در جلگه باستانی پاسارگاد، برجای مانده است. مصالح هر دو بنا را از بقایای آثار پیشین در محوطه فراهم کرده‌اند. بر چندین کتیبه مکشوفه از مسجد نام اتابک سعد بن زنگی نقش بسته است. این مکان به «ملک سلیمان» مشهور است و نسبت یافتن اتابکان به «وارث ملک سلیمان» حاکی از اهمیت این مکان در آن دوره است. با توجه به تاریخ یکی از این کتیبه‌ها و تاریخ درگاه غربی، بنای مسجد را در رمضان سال ۶۱۲ هجری آغاز کرده‌اند و مدت ساخت آن نزدیک به یک دهه بوده است. محراب این مسجد را بر دیوار جنوبی اتاقک آرامگاه تراشیده‌اند.

در پاکسازی محوطه اطراف آرامگاه کورش سنگ‌ها و ستون‌های مسجد برچیده می‌شود. تعدادی از سنگ قبرهای مکشوفه از این مکان، اکنون در موزه تخت جمشید و موزه سنگ شیراز (هفت‌تنان) است. قدیمی‌ترین این سنگ‌ها از قرن سوم و چهارم باز مانده است.

پاسارگاد مزار خانوادگی اتابکان نیز بود.

کاروانسرای پاسارگاد نیز در سمت شمالی آرامگاه کورش ساخته شده است. دو قطعه از کتیبه‌های این بنا به دست آمده که بر یکی لقب شاه شجاع «السلطان المطاع ابوالفوارس» دیده می‌شود.

در دوره اسلامی نقش مذهبی و تقدس بسیاری از بناهای پیشین چون پرستشگاه‌ها و آرامگاه‌ها حفظ شده و برخی به سبب فراموشی یا صیانت از هجوم بیگانگان تغییر نام یافت. چندی از این بناها را به سلیمان نبی(ع) منسوب کرده‌اند و به «ملک سلیمان» یا «تخت سلیمان» همچنان مشهور است. جلگه باستانی پاسارگاد نمونه‌ای از این دست است. این جلگه در شمال غربی فارس و در دامنه رشته کوه‌های زاگرس گسترده است. آرامگاه کورش، مهم‌ترین بنای جلگه، را در دوران اسلامی «قبر مادر سلیمان» نامیده‌اند و جلگه پاسارگاد نیز به «مشهد سلیمان»، «مشهد مرغاب» و «مشهد ام‌النبی» خوانده شده است.^۱

۱. «مشهد، محل شهادت و قبر انبیا و اولیا و بزرگان دین را گویند و چون قبر مادر جمشید در این بلوک است و به اعتقاد قدیمی عجم، جمشید پیغمبر بود، بعد از استیلای عرب بر عجم، این بلوک را مشهد ام‌النبی گفتند و چون عجم حضرت سلیمان(ع) و جمشید را یک نفر دانسته‌اند، آن را مشهد مادر سلیمان نیز گفتند (میرزا حسن حسینی فسایی، فارسنامه ناصری، ج ۲، ص ۱۵۵۸).

پرسش‌های تحقیق

۱. چه کتیبه‌هایی در پاسارگاد، از دوره اسلامی به دست آمده است؟
۲. نقش‌ها و نوشته‌های این کتیبه‌ها چگونه است؟

۱. محوطه مسجد اتابکی پاسارگاد در اطراف آرامگاه کورش. چندی از ستون‌های مسجد در این تصویر مشخص است.

ابن بلخی در توصیف مرغزار کالان می‌گوید:

نزدیکی گور مادر سلیمان است. طول آن چهار فرسنگ اما عرض ندارد، مگر اندکی و گور مادر سلیمان از سنگ کرده‌اند. خانه‌ی چهارسو، هیچ‌کس در آن خانه نتواند نگریدن، کی طلسمی ساخته‌اند کی هر کی در آن خانه نگرند، کور شود. اما کسی را ندیده‌ام کی این آزمایش کند».^۲

احداث مسجدی بر گرد مقبره کورش و محراب داخل اتاقک آرامگاه، از مهم‌ترین آثار اتابکان در پاسارگاد است. مسجد اتابکی پاسارگاد محیطی تقریباً چهارگوش به ابعاد $۵۴/۵ \times ۴۸/۸$ متر داشت و با استفاده از سنگ‌ها و ستون‌های دو کاخ بارعام و نشیمن گرداگرد آرامگاه کورش طرح‌ریزی شده بود. سادگی طرح مسجد، عدم یک‌نواختی ستون‌ها و فاصله میان آنها، استفاده از سنگ‌های کاخ کورش برای تأمین مصالح و عدول از ابتدایی‌ترین اصول معماری نشانه شتاب در برپایی مسجد اتابکی پاسارگاد است. چنانکه طرح مسجد را به گونه‌ای ریخته‌اند که آرامگاه کورش در میان مسجد نیفتاده است و مدخل اتاقک آرامگاه و درگاه غربی مسجد در یک راستا نیست «ت ۱».^۳

درگاه غربی متشکل از سه قواره سنگ تراشخورده یک‌تکه و با ارتفاعی نزدیک به $۵/۳$ متر، کوچک‌ترین درگاه مسجد است «ت ۲». قطر قواره سنگ‌های درگاه ۴۰ سانتی‌متر است. این درگاه کتیبه‌ای سراسری دارد. کتیبه

۲. ابن بلخی، فارسنامه ابن بلخی، ص ۳۷۰.

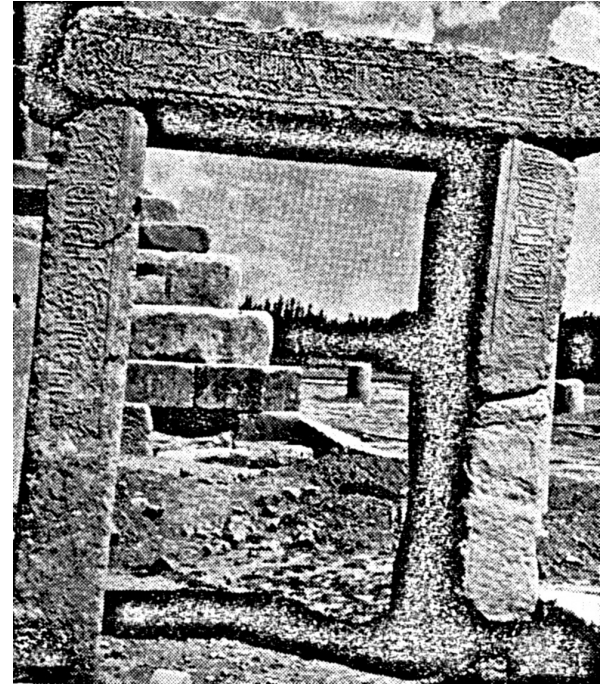
۳. برای آگاهی بیشتر نک: علی‌رضا شاهپور شهبازی، ۱۳۸۶، ۱۱۶.

سلغر سلطان / سعد بن زنگی اتابک ناصر امیرالمومنین خلدالله
سلطانه [...] عشرين [...] ۴.

کتیبه درگاه غربی به قلم ثلث متمایل به تحریری است. ترکیب ساده و معمولی است و نگارش صحیح روی کرسی رعایت نشده است. دو جرز عمودی درگاه بدون تزیین است اما، کتیبه بالایی- سنگ دوم- حاشیه تزیینی سراسری دارد. این تزیین به شیوه حکاکی همسطح و شامل نقشمایه‌ای تکرارشونده با دو پیچک است. با نقش‌مایه‌هایی پشت و رو و در کنار یکدیگر، فضای حاشیه تکمیل شده. میان کلمات و حروف کتیبه درگاه نقش‌مایه‌های منفصل و مختصری زده‌اند که صرفاً پُرکننده و عاری از ویژگی‌های بصری است. مشابه آنچه بر درگاه غربی مسجد اتابکی پاسارگاد نوشته‌اند بر طغرای اتابک سعد نیز نقش بسته است:

وارث ملک سلیمان سلغر سلطان مظفر الدنيا و الدین تهمتن سعد
بن اتابک زنگی ناصر امیرالمومنین^۵

توجه به تختگاه سلیمان برای کسانی که خود را وارث ملک او می‌خوانند، چندان دور از نظر نیست. نسبت دادن حکومت اتابکان به سلیمان (ع) از ترفندهای آنان برای حاکم ماندن و مشروعیت دادن به فرمانروایی خود بر ملک فارس است. از سه

از جداره سمت راست و به فاصله ۱۸۰ سانتی‌متری از سطح کف آغاز می‌شود. این سنگ از کمر و درست از نقطه آغاز کتیبه شکسته است. این شکستگی هنگام سرپا بودن درگاه نیز بوده است. تنها دو پارچه از سه پارچه سنگ درگاه همچنان باقی است «ت۳». سنگ قواره سوم، که جداره چپ درگاه بود، مفقود شده است. اما متن کامل کتیبه درگاه مشخص است:

العماره المسجد الجامع الملك العادل / العالم الموید...
و الاسلام [و] المسلمین وارث ملک سلیمان

ت۲. (بالا) درگاه غربی مسجد اتابکی. پاسارگاد. قرن هفتم. عکس از علی سامی.

۴. علی‌رضا شاهپور شهبازی متن کتیبه را به نقل علی سامی آورده است، تنها کلمه «العادل» را «المعادل» نوشته که احتمالاً ایراد چاپی است. نک: علی‌رضا شاهپور شهبازی، راهنمای جامع پاسارگاد، ص ۱۱۶.

۵. آیتسی، عبدالمحمید. تحریر تاریخ و صاف، ص ۹۳.

ت۳. (پایین) چکتیبه‌های باقی‌مانده از درگاه غربی مسجد اتابکی پاسارگاد. قلم ثلث حجاری. قرن هفتم. مأخذ تصویر: نگارنده

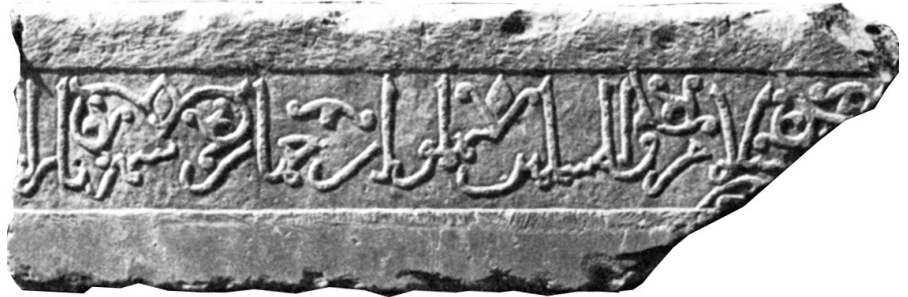
درگاه جنوبی، شمالی، و غربی تنها درگاه غربی بر جای بود که با پاک‌سازی محوطه آرامگاه به همراه دیگر سنگ‌ها و ستون‌ها برچیده و به محل اصلی خود، کاخ بار عام و کاخ نشیمن، منتقل شده است.

علی سامی بخشی از کتیبه درگاه شمالی مسجد را نیز در محوطه آرامگاه کشف کرده است. این کتیبه از دو قسمت شکسته و اکنون تنها بخشی از آن در کنار کاخ بار عام افتاده است. عرض کتیبه ۱۵ سانتی‌متر و متن آن چنین است:

[۱] سلام والمسلمین پهلوان جهان شهریار [...] ایران مرزبان
دو [توران...]/ خسرو آفاق عادل جهان وارث ملک سلیمان سعدبن
زنکی.^۶

طرز قلم این کتیبه و کتیبه درگاه غربی مشابه است؛ اما فضای تهی میان کلمات بیشتر و ترکیب خلوت‌تر است، چون کتیبه درگاه غربی طره‌گذاری بر مفردات را ندارد و بر کرسی منظمی سوار نیست «ت ۴».

محراب مسجد اتابکی را بر دیوار جنوبی اتاق آرامگاه کورش تراشیده‌اند. محراب عریض است و تقریباً به اندازه تمام پهنای دیوار است «ت ۵». حاشیه‌ای، به عرض هشت سانتی‌متر حاوی گتیه‌ای با چهار آیه نخست سوره مبارکه فتح، گوش تا گوش محراب را فرا گرفته است. و بیشترین تزیینات را بر طاق‌نمای نقش کرده‌اند. دو شاخه اسلیمی متقارن پشت به پشت، زیر قاب عرضی کوچک بالای طاق‌نما قرار گرفته است «ت ۶». این طاق‌نما به ابعاد ۹۰×۳۵ سانتی‌متر است و طاق‌نمایی کوچک‌تر به طول ۴۰ و عرض ۲۵ سانتی‌متر میان آن نقش بسته است.

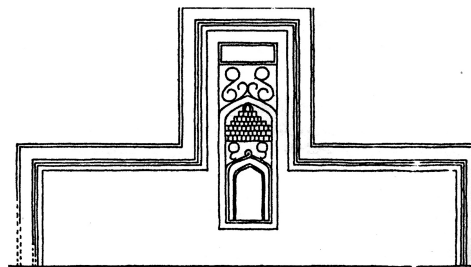

ت ۴. (بالا) بخش‌هایی از کتیبه باقی‌مانده درگاه غربی مسجد اتابکی پاسارگاد. قلم ثلث حجاری. قرن هفتم. مأخذ تصویر: *Le monde Iranhen et Islam* نگارنده.

مأخذ تصویر: نگارنده

ت ۵. (وسط) محراب مسجد اتابکی پاسارگاد. اتاقک آرامگاه کورش. دیوار جنوبی. حجاری. قرن هفتم. مأخذ تصویر: نگارنده

ت ۶. (پایین) محراب مسجد اتابکی پاسارگاد. طرح از ولفرام کلابس. مأخذ تصویر: راهنمای جامع پاسارگاد، ص ۱۱۵.

۶ شهبازی، همان، ص ۱۱۷.

ت ۷. (بالا) نوشته‌های جبهه چپ محراب مسجد اتابکی پاسارگاد. مأخذ تصویر: نگارنده

ت ۸. (پایین) کتیبه مکشوفه از مسجد اتابکی پاسارگاد. مأخذ تصویر: *Le monde Iranhen et Islam*

۷. ملکیان شیروانی این نوشته را به قلم نسخ دانسته است. او کتیبه ثلث حاشیه محراب را نیز نسخ نوشته است

AS.Melikian Shirvani, *Leroyau de Salomon: Le Monde Iranhen et Islam*, pp 14,15

۸. شهبازی، همان، ص ۴۰.
۹. ساخت محراب‌های بزرگ با نقوشی برجسته از قرن ششم به بعد، هم‌زمان با ساخت مساجد باشکوه، آغاز شده است. برای آگاهی بیشتر نک: علی سجادی، سیر تحول محراب در معماری، ص ۲۳۱.

10. Melikian_Chirvani, *Leroyau de Salomon: Le Monde Iranhen et Islam*, pp 14,15.

توصیف کرده است.^{۱۰} هرچند جای ضربات تیشه بر محراب را می‌توان نشانه‌ای خاص برشمرد، خط کتیبه و شیوه حجاری آن سطحی و معمولی است. مقایسه کتیبه حاشیه محراب و دیگر کتیبه‌های مکشوفه از مسجد اتابکی گواهی بر آن است که تلاشی در خوش‌نویسانه نگاشتن کتیبه‌ها نشده است. شاید کتیبه‌ها را خوش‌نویسی محلی نوشته باشد و به احتمال بیشتر حجار خود این مسئولیت را عهده‌دار بوده است. از طرفی برجستگی تزیین طاق‌نمای محراب و دقت در تراشیدن مقرنس‌های آن نشان‌دهنده توانایی فنی حجار است و نمی‌توان آن را از نظر دور داشت.

از محوطه مسجد اتابکی پاسارگاد چندین کتیبه ناقص و شکسته دیگر به دست آمده است. از جمله کتیبه‌ای که در آن نام

طاق‌نمای اول را نسبت به دیگر سطوح عمیق تراشیده‌اند و هلال بالای آن را با نقوش شبه مقرنس تزیین کرده‌اند. طاق‌نمای دوم عمیق‌تر و با چند نوار حاشیه‌ای در داخل طاق‌نمای بزرگ تعبیه شده است. حاشیه اطراف طاق‌نمای محراب نیز کتیبه‌دار است. این کتیبه اکنون به‌طور کلی ناپیدا و ناخواناست. در گوشه سمت چپ محراب کتیبه‌ای سه سطر را به خط رقاع حک کرده‌اند^۷ که متن آن نیز خوانا نیست، اگرچه کلماتی چون «تاریخ»، «انه»، «فی»، «این» و «کند» قابل تشخیص است «ت ۷»، زبان و خط این کتیبه احتمالاً فارسی است.

هرچند حجاری تزیینات و مقرنس طاق‌نمای محراب قابل توجه است، کتیبه‌های حاشیه محراب را نه با خوش‌نویسانه نوشته‌اند و نه استادانه حک کرده‌اند. فرسایش کتیبه‌ها نیز قدری بر این ناخوانایی افزوده است. سطح دیوار داخلی اتاق آرامگاه که محراب بر آن حجاری شده به ابعاد ۳۱۷×۲۱۱ سانتی‌متر است.^۸ اندازه محراب ۲۹۰×۱۷۵ سانتی‌متر است. شکل خاص محراب و گستردگی عرضی آن، به علت تمایل سازنده آن به استفاده از بیشترین فضای داخلی اتاق برای هر چه بزرگ‌تر ساختن محراب است.^۹

ملکیان شیروانی معتقد است حجار محراب مسجد اتابکی پاسارگاد بر آن بوده تا محرابی منحصر به فرد بسازد. از این رو دیوار داخلی اتاق آرامگاه را با ژرفای کمتری تراشیده و از روی عمد ضربات تیشه را بر آن باقی گذاشته است. او ویژگی کلی محراب را از این نظر و خط کتیبه حاشیه را خوب و مناسب

ت ۹. سنگ قبر مکشوفه از محوطه اطراف آرامگاه کورش. (موزه تخت جمشید). مأخذ تصویر: نگارنده.

۱۱. ملکبان شیروانی علت استفاده از این مصالح در ساخت مسجد را میل اتابکان به شبیه‌سازی آثار معماری هخامنشیان می‌داند. هرچند در این دوره چندی از بناهای پیش از اسلام چون مسجد سنگی داراب دوباره مورد استفاده قرار گرفت، نمی‌توان علاقه اتابکان به آثار هخامنشی را علت استفاده از سنگ‌های کاخ کورش برای مسجد اتابکی پاسارگاد دانست. به نظر می‌رسد مشکل تهیه مصالح، با توجه به محدودیت زمان، علت اساسی این اقدام بوده است. هخامنشیان نیز برای احداث بناهای خود، سنگ‌های آهکی ممرنمای ستون‌ها و بدنه کاخ‌ها را از فاصله‌ای نزدیک به ۳۰ کیلومتری جنوب پاسارگاد و از دل کوه تراشیده و منتقل کرده‌اند. این سنگ‌ها متعلق به کوه‌های شمالی سیوند موسوم به «تنب کرم» یا «الماس‌بر» است.

۱۲. مکانی را که در شیراز به خاتون-قیامت یا رباط ایش مشهور است مزار این خاندان دانسته‌اند. ایش‌خاتون در این مکان مدفون است و رحمت‌الله مهراز سنگ قبر اتابک سعد و اتابک ابوبکر را آنجا دیده است. نک: رحمت‌الله مهراز، بزرگان شیراز، ص ۳۸۵-۳۸۷.

۱۳. فرصت شیرازی، آثار عجم، ج ۱، ص ۳۸۲ و ۳۸۳.

۱۴. علی سامی، پارس‌گده، ص ۱۶۳

اتابک سعد بن زنگی خوانا و تاریخش رمضان سال ۶۱۲ق است. متن کتیبه چنین است:

المنصور المجاهد / [س]الطان سعد بن زنگی / ناصر امیرالمومنین /
خلد الله ملکه / فی رمضان سنه اثنا عشر و ستمائه «ت ۸»

این کتیبه گویای تاریخ آغاز ساخت بنا است و بر طبق تاریخ احتمالی درگاه غربی - ۶۲۱ یا ۶۲۲ق - مسجد اتابکی پاسارگاد را در مدتی نزدیک به ده سال ساخته‌اند. اگر این سنگ متعلق به نخستین قسمت‌های مسجد باشد، درگاه غربی را میتوان آخرین بخش احداثی آن دانست. به کارگیری سنگ‌ها و ستون‌های کاخ

کورش در برپایی این بنا و شیوه نسنجیده حجاری کتیبه‌ها را گواه تعجیل در احداث مسجد اتابکی دانسته‌اند. با این حال برای بنایی به این سادگی طرح و تزئین ده سال زمانی طولانی است. مگر اینکه فرض شود صرفاً برای برپایی اولیه مسجد شتاب داشته‌اند.^{۱۱}

جایگاه و نقش مذهبی جلگه پاسارگاد، محوطه اطراف آرامگاه را به گورستان مسلمانان مبدل ساخت. این مکان مزار خانوادگی اتابکان نیز بوده است^{۱۲} و فرصت‌الدوله سنگ‌نیشته فرزندی از خاندان سعد بن زنگی را در آنجا دیده و از متن آن یاد کرده است:

آخوندی از اهل آنجا که مرد مقدس زاهدی است، لوح مزاری که نصف آن زیر خاک رفته بود، به فقیر نشان داد و گفت نام اتابک روی آن لوح است. فقیر رعیت‌ها را گفتم خاک را از آن سنگ عقب نمودند. این کلمه بر آن نقش بود: «بن اتابک سعد بن زنگی» و از تاریخش کلمه «سبعمائه» باقی مانده بود. معلوم شد یکی از اولاد اتابک سعد بوده و پیش از کلمه مذکوره «بن اتابک» نام صاحب قبر بوده و همچنین قبل از عدد «سبعمائه» از عشرات و آحاد عددی داشته که از سنگ محو و جای آن مشهود است.^{۱۳}

هم‌اکنون سنگ کوچکی در موزه تخت جمشید نگهداری می‌شود که بر آن واژه «سعد بن» خواناست. این سنگ را که بخشی از یادمانی تدفینی است در اطراف آرامگاه کشف کرده‌اند و احتمالاً تکه‌ای از سنگ مزار فردی از خاندان اتابکان است. علی سامی نیز از سنگ‌نیشته گوری نزدیک آرامگاه کورش یاد می‌کند که بر آن آیات قرآنی کنده‌اند و تاریخ آن نوزدهم محرم سال ۶۲۰ق بوده است. سر کلودیوس ریچ نیز یادمانی را در محوطه بناهای اسلامی پاسارگاد دیده که به نام خواجه بدرالدین و تاریخ ۷۰۰ق بوده است.^{۱۴} احتمالاً این یادمان متعلق به مزاری بوده است. مکان فعلی این دو سنگ‌نیشته نامشخص است.

ت ۱۰. (بالا) بخشی از سنگ قبر مکشوفه از محوطه اطراف آرامگاه کورش. (موزه هفت‌تنان شیراز). مأخذ تصویر: نگارنده.

ت ۱۱. (پایین) دو سمت سنگ قبری مکشوفه از محوطه اطراف آرامگاه کورش. (موزه هفت‌تنان شیراز). مأخذ تصویر: نگارنده.

۱۵. «سیناته» واژه صحیح عبارت است اما در متن کتیبه این کلمه «سیاته» نوشته شده است.

۱۶. این کتیبه به شماره ۳۹۵ در خزانه موزه تخت جمشید است.

۱۷. تعداد هفت سنگ قبر مکشوفه از پاسارگاد در موزه هفت‌تنان است. تعدادی از سنگ قبرهای دیگر این محوطه که اغلب از دوران قاجار برجای مانده نیز در پاسارگاد نگهداری می‌شود. این سنگ‌ها اهمیت چندانی ندارد.

۱۸. این سنگ‌ها به شماره‌های ۶۳ و ۶۵ در دفتر موزه هفت‌تنان ثبت شده است.

۱۹. این سنگ‌ها به شماره‌های ۸۴ و ۶۴ در دفتر موزه هفت‌تنان ثبت شده است. نگارنده در خواندن متن کتیبه‌های آن از راهنمایی عمادالدین شیخ‌الحکمایی بهره‌مند بوده است.

۲۰. این سنگ به شماره ۸۰ در دفتر موزه هفت‌تنان ثبت شده است.

است: «خامس عشرة جمادی / اول سبعمايه». همچنین بر دو ضلع عرضی قبر عبارات «حکم المیت فی التراب» و «به جار ما هذه لا» خواندنی است. نوشته‌ها را به قلم کوفی میان نقش و نگارهای گیاهی طوماری حک کرده‌اند. حاشیه بالای این سنگ نیز کتیبه‌ای سراسری داشته که متضمن اشعاری است و اکنون آسیب دیده است «۱۱»^{۱۹} تکه سنگی دیگر از پاسارگاد در این مجموعه با ابعاد ۶۲×۵۰ سانتی‌متر محفوظ است که بر آن بخشی از آیه هفدهم سوره آل عمران را به قلم کوفی نگاشته‌اند. این سنگ نیز از قرن پنجم یا ششم هجری است.^{۲۰}

آرامگاه کورش اتاقی چهارگوش بر صفه‌ای شش‌پله‌ای است. قطعاتی از پلکان آرامگاه کورش را نیز برای سنگ مزار به کار گرفته‌اند. این سنگ‌ها را طی مرمت‌های معاصر به جای خود

هم‌اکنون سنگ مزار شخصی به نام «عبدالله بن صالح» در خزانه موزه تخت جمشید است که آن را از پاسارگاد کشف کرده‌اند. این سنگ به ابعاد ۴۰×۶۰ سانتی‌متر و متن آن چنین است: «بسم الله / الرحمن الرحيم / لا اله الا الله والله / لا شریک له هذا قبر / عبدالله بن صالح رحمه / الله و تجاوز عن سیاته»^{۱۵} این یادمان در شش سطر به قلم کوفی نوشته شده و نقطه و اعرابگذاری ندارد. این سنگ احتمالاً از قرن سوم یا چهارم باقی مانده است «ت ۹»^{۱۶}.

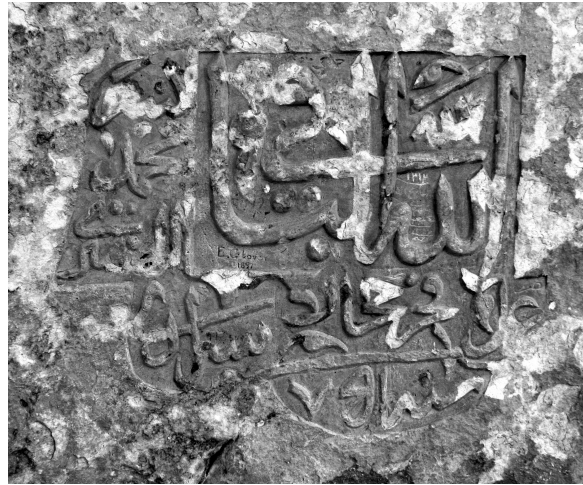
گورستان اطراف آرامگاه کورش را در سال ۱۳۵۰ ش به کلی برچیده و برخی سنگ‌های آن را به موزه هفت‌تنان منتقل کرده‌اند.^{۱۷} «ت ۱۰» بخشی از یک سنگ قبر صندوقی شکل است که بر آن واژه «الله» به خط کوفی معما شش بار تکرار شده است. نمونه دیگری از این نوع سنگ قبور مکشوفه از پاسارگاد نیز در موزه هفت‌تنان است.^{۱۸} این سنگ‌ها از قرن هفتم باز مانده‌اند. دو سنگ مزار صندوقی دیگر از پاسارگاد نیز در این موزه نگهداری می‌شود. یکی از این سنگ‌ها دوطبقه با تزیینات طاق‌نمایی شکل، احتمالاً از قرن پنجم و ششم است که نوشتار حاشیه آن به قلم کوفی و بدون اعراب‌گذاری است. بر بخشی از این حاشیه نام متوفی «محمد بن عمرو بن حسن» دیده می‌شود. سنگ قبر صندوقی دیگر، به ابعاد ۵۵×۴۲×۱۶۰ سانتی‌متر است که بر جداره جلوی آن تاریخ وفات صاحب قبر چنین آمده

ت ۱۲. کتیبه‌ای بر مدخل ورودی آرامگاه کورش. قلم ثلث. حجاری. قرن هشتم. مأخذ تصویر: نگارنده.

۲۱. شهبازی، همان، ص ۱۱۳.
 ۲۲. برای آگاهی بیشتر از احوال شاه شجاع در شیراز نک: حسن خوب‌نظر، تاریخ شیراز، صص ۴۱۵-۴۸۶.
 ۲۳. ابوالفواس دوران منم شجاع زمان / که نعل مرکب من تاج قیصر است و قباد

منم که نوبت آوازه صلابت من / چو صیت همت من در بسط خاک افتاد چو مهر تیغ گزار و چو صبح عالم گیر / چو عقل راهنما و چو شرع نیک نهاد کمال صوتم از حیلۀ کسان ایمن / همای همتم از حیلۀ خسان آزاد نبرده عجز به درگاه هیچ مخلوقی / که بر بنای توکل نهاده‌ام بنیاد به هیچ کار جهان روی دل نیاوردم / که آسمان در دولت به روی من نگشاد تو رسم و خوی پدر گیر ای برادر من / که شوهریت نیاید ز دختر دلشاد مکن مکن که پشیمان شوی به آخر کار / ز مکر روبه بی زور و لشکر بغداد (میرخواند، تاریخ روضۀ الصفا، ج ۴، ص ۵۱۸.

۲۴. متن کتیبه مسجد بقعه شاه حمزه کازرون چنین است: «الله نور السموات و الارض مثله نوره کمشکوه فیها مصباح المصباح فی زجاجه / الزجاجه کانه کوکب دری یوقد من شجره مبارک زیتونه لاشرقیه و لاغربیه / بحمد الله و توفیقه، قد امر بتجدید هذه العمارة بعد انهدامها المولى المخدم الاعظم، سلطان الوزراء فی العالم، ثمره شجره النبوه، شجره ثمره الفتوه / جلال الدنيا

بازگردانیده‌اند. آثار نقش و نوشته‌های مختصر روی این قطعات - که اغلب یادمان‌های تدفینی است - هنوز باقی مانده است. بر کنار مدخل آرامگاه نیز یادمانی را نگاشته‌اند که نام کاتب و حجارش بر آن پیداست. ورودی آرامگاه به ابعاد ۸۰ × ۱۳۰ سانتی‌متر و از جانب غربی است. این کتیبه در سمت راست ورودی است و اندازه آن ۳۵ × ۳۰ سانتی‌متر است. کتیبه به قلم ثلث و تاریخش ۷۵۱ق است. متن کتیبه چنین است: «الله الباقی کتبه محمد ال [....] اری / عمل فخرحجار شیرازی / سنه ۷۵۱» از احوال بانیان این یادمان اطلاعی در دست نیست؛ اما کتیبه را به قلمی خوشنویسانه نگاشته‌اند. بخش افتاده نام خوشنویس نسبت مکانی است و اهلیت او را میرساند «ت ۱۲».

نیمه قرن هشتم مصادف با درگیری‌های شاه شیخ ابواسحاق اینجو و خاندان مظفری است. نزدیک به یک دهه بعد، با وفات شاه ابواسحاق، مظفریان بر فارس تسلط می‌یابند و شاه شجاع، فرزند امیر مبارزالدین، تا ۷۸۶ق بر فارس حکومت می‌کند. از اقدامات شاه شجاع در فارس احداث کاروانسرای در پاسارگاد است. محمد مفید مستوفی یزدی در این باره می‌گوید:

مشهد مادر سلیمان، حقیر خود ملاحظه آن کرده و پادشاه مطاع شاه شجاع مظفری در حوالی مشهد کاروانسرای ساخته که تمامی ارکان و دیوارها از سنگ مرمر تراشیده شده است.^{۲۱}

این کاروانسرا نزدیک آرامگاه کورش و در فاصله صد متری مسجد اتابکی است. کاروانسرا حیاطی به وسعت ۴۰/۱۶ × ۵۰/۱۸ متر دارد و مصالح ساختمان را از بناهای کورش در محوطه فراهم و با ملات گچ بر روی هم سوار کرده‌اند. ورودی کاروانسرا رو به مشرق است. بنا مشتمل بر چند اتاق کوچک و بزرگ به همراه ایوانی به پهنای ۳/۳۰ متر در جلوی آن است (علی سامی، ۱۳۵۰، ۱۶۳ و ۱۶۴). از این مکان کتیبه‌ای شکسته و ناقص یافته‌اند که گواه ساخت کاروانسرا توسط شاه شجاع است.

شاه شجاع در آغاز فروانروی برای فرو نشاندن فتنه‌ها و کشمکش‌های جانشینی پدر در خاندان مظفر، حکمرانی اصفهان و مناطق اطراف را به برادرش، شاه محمود، سپرد. اما تمهیدش فایده‌ای نکرد. شاه محمود متصرفات پدری را حق خود می‌دانست و در پی بازستانی آن با سلطان اوئیس، حاکم بغداد، طرح دوستی ریخت و در سال ۷۶۵ق همراهی او را در حمله به شیراز را به دست آورد. پیش از رویارویی دو برادر، شاه شجاع، که از پیشامدی ناگوار برای خاندانش بیمناک و از تغییر عقیده برادر ناامید بود، نامه‌ای منظوم به شاه محمود نوشت که در آن خود را «ابوالفوارس» خوانده است.^{۲۲}

ابوالفوارس دوران منم شجاع زمان

که نعل مرکب من تاج قیصر است و قباد^{۲۳}

بر کتیبه بنای قدیمی مسجد و بقعه شاه حمزه کازرون نیز نام شاه شجاع ملقب به «ایالفوارس» است.^{۲۴} لقب دیگر او «السلطان المطاع» است. بر چندین نمونه از سکه‌های مکتشفه مظفری در مناطق مختلف این لقب را ضرب کرده‌اند. هر دوی این القاب بر تکه کتیبه مکتشفه از کاروان-

ت ۱۳ و ۱۴. کتیبه‌های مکشوفه از کاروان‌سرای مظفری. قلم ثلث. حجاری. قرن هشتم. (موزة تخت جمشید). مأخذ تصویر: نگارنده.

سرای مظفری نقش بسته است. این کتیبه به عرض ۷۰ سانتی‌متر بوده است و بخش باقیمانده آن به ابعاد ۶۵×۴۴ سانتی‌متر بر سنگی به ضخامت ده سانتی‌متر است. کتیبه را به قلم ثلث جلی بر پایه دو کرسی نگاشته‌اند. متن کتیبه چنین است: «السلطان المطاع ابوالفوارس». بخشی از این سنگنوشته افتادگی دارد «ت ۱۳».

در موزة تخت جمشید کتیبه‌ای دیگر از کاروانسرای مظفری پاسارگاد نگهداری میشود که علی‌سامی برای نخستین بار از آن یاد کرده و متن آن را «مالک هفت اقلیم» خوانده است؛ در حالی که شیوه نگارش کلمه اول به صورت «ملک» و فتحه روی «م» گواهی عبارت «ملک هفت اقلیم» به معنای پادشاه هفت اقلیم است. این کتیبه به ابعاد ۷۰×۵۰ سانتی‌متر است و آن را به خط ثلث نگاشته‌اند «ت ۱۴». سنگ‌نشته‌های اخیر بخش‌های باقی‌مانده از دو کتیبه مجزا در کاروانسرای مظفری است.^{۲۵}

و الدین، ابی‌الفوارس شاه‌شجاع - خلد الله ملکه و سلط [بانه] ... و المجتبی الاكمل الافخم / سلطان القضاء و النقباء فی العالم، معین المله و [الحق و الدین محمد] / ... هاهره البحر الحضم والطود الاشم، ناظم امور بلاده / حافظ المروة عباده لله، كهف الملة... الغراء الملجأ الحجة الواضعه البيضاء / ... اعلى الله شأنهما و اید قدرتهما - و ... ان؟ عهده و اوانه، المرتضى الاعلم و المجتبی اکبر، السيد شمس المله و الحق و الدین محمد / ...»

بازخوانی متن کتیبه از عمادالدین شیخ‌الحکمایی در: مهدی تقی‌نژاد، مساجد کازرون، ص ۱۱۱. مسجد و کتیبه‌اش در بازسازی‌های سال ۱۳۶۰ در کلی از میان رفته است

۲۵. این دو کتیبه به شماره‌های ۳۹۷ و ۳۹۶ در موزة تخت جمشید ثبت شده است.

تحولات دوران اسلامی پاسارگاد با انتساب این مکان به جایگاه و تخت سلیمان (ع) رابطه‌ای مستقیم داشت. اتابکان هیچ قصدی برای احداث مسجدی باشکوه در این منطقه نداشته‌اند. اساس معماری مسجد اتابکی سست و بی‌بهره از ویژگی‌های تزئینی است؛ با این حال نشان‌دهنده نقش سیاسی-مذهبی جلگه پاسارگاد در نظر بنیان‌ساز است. جایگاه ویژه پاسارگاد در مسیر شیراز-اصفهان نیز از علل ساخت کاروانسرای مظفری است. تحولات سیاسی و اجتماعی این دو شهر در مدت حکمرانی شاه شجاع را می‌توان نشانه اهمیت این کاروانسرا در آن دوره دانست. پیش از اسلام نیز پاسارگاد منزلگاه دوم راه باستانی تنگه بلاغی بوده است.

کتابنامه

- آیتی، عبدالمحمید. *تحریر تاریخ و صاف*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۳.
- ابن بلخی. *فارسنامه ابن بلخی*، تصحیح و تحشیه منصور رستگار فسایی، شیراز، بنیاد فارسیشناسی، ۱۳۷۴.
- تقینژاد، مهدی. *مساجد کازرون*، کازرون، انتشارات کازرونیه، ۱۳۸۴.
- حسینی فسایی، میرزا حسن. *فارسنامه ناصری*، تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۲.
- خوبنظر، حسن. *تاریخ شیراز*، به کوشش جعفر مؤید شیرازی، تهران، سخن، ۱۳۸۰.
- سامی، علی. *پارسگده، شیراز*، اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس، ۱۳۵۰.
- *شیراز شهر جاویدان*، شیراز، نوید شیراز، ۱۳۶۳.
- سجادی، علی. *سیر تحول محراب در معماری*، تهران، میراثفرهنگی، ۱۳۷۵.
- شهبازی، علیرضا شاهپور. *راهنمای جامع پاسارگاد*، شیراز، بنیاد فارس-شناسی، ۱۳۸۶.
- فرصت شیرازی، محمدنصیر. *آثار عجم*، به تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۷.
- مهرز، رحمت‌الله. *بزرگان شیراز*، تهران، انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸.
- میرخواند، میرمحمد. *تاریخ روضه الصفا*، تهران، خیام، ۱۳۳۹، ج ۴.
- Melikian_Chirvani, Assadullah Souren. Leroyau de Salomon: *Le Monde Iranhen et Islam*, 1, 1971, 1-41